

**10 02 22 ЯЗЫКИ НАРОДОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ЕВРОПЫ, АЗИИ,
АФРИКИ, АБОРИГЕНОВ АМЕРИКИ И АВСТРАЛИИ**

**10 02 22 LANGUAGES OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES OF EUROPE,
ASIA, AFRICA, NATIVES OF AMERICA AND AUSTRALIA**

УДК 80

ББК 81.2-3

МАҚОМИ КАЛИМАҲОИ МУРАККАБ ДАР НАЗМИ БЕДИЛ	<i>Олимҷонов Мӯсо Обидович, дотсенти кафедраи забони тоҷикии МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б.Гафуров» (Тоҷикистон, Хуҷанд)</i>
РОЛЬ СЛОЖНЫХ СЛОВ В ПОЭЗИИ МИРЗО БЕДИЛЯ	<i>Олимҷонов Мӯсо Обидович, доцент кафедры таджикского языка ГОУ «Худжандский государственный университет имени академика Б.Гафурова» (Таджикистан, Худжанд)</i>
THE ROLE OF COMPOUND WORDS IN BEDIL'S POETRY	<i>Olimjonov Muso Obidovich, Associate Professor of the department of Tajik language under SEI "Khujand State University named after academician B. Gafurov" (Tajikistan, Khujand) E-MAIL: Olimi73@mail.ru</i>

Вожасоҳои калидӣ: Бедил, ихтироғкор, калимасозӣ, калимаи мураккаб, калимаи мураккаби дуҷузъа, калимаи мураккаби бисёрҷузъа, қолаб

Нақши калимаҳои мураккаб дар назми Мирзо Абдулқодири Бедилӣ Деҳлавӣ, ки аз чеҳраҳои намоёни сабки ҳиндӣ ба шумор меравад, таҳлил шудааст. Бо зикри маводи тазкираҳо собит гардидааст, ки забони назми Мирзо Бедил аз замони зиндагӣ то ба имрӯз мавриди назари аҳли таҳқиқ қарор гирифта, аксар ӯро шоири ихтироғкор ном бурдаанд. Муҳаққиқ калимаҳои мураккаби назми Бедилро, ки миқдори онҳоро беи аз 8000 таъйин намудааст, ба ду даста ҷудо менамояд: 1) калимаҳои мураккаби дуҷузъа; 2) калимаҳои мураккаби бисёрҷузъа. Дар назми шоир калимаҳои дуҷузъа нисбат ба бисёрҷузъа беитар дучор шуда, дар асоси қолабҳои гуногуни вожасоз ташиаккул ёфтаанд. Калимаҳои мураккаби бисёрҷузъаи Бедил: 1) таркиби морфемавии ягона надоранд: а) бархе аз се ҷузъ (морфема); б) бархе аз чаҳор ҷузъ ва аз он зиёд ташиаккул ёфтаанд; 2) тарзи ташиаккули онҳо гуногун аст: а) асоси калимасози гурӯҳе ибора ва б) асоси вожасози гурӯҳи дигари онҳо ҷумла аст. Хулоса шудааст, ки Бедил дар ашъори худ тамоми имконият ва иқтидори забони тоҷикиро дар вожасозӣ ба қор гирифта, боиси зуҳури садҳо унсурҳои лугавии нав гардидааст.

Ключевые слова: новаторство Мирзо Бедилля, модель словообразования, сложные слова, сложные двухкомпонентные слова, сложные многокомпонентные слова

Анализируется роль сложных слов в поэзии величайшего представителя индийского стиля Мирзо Абдулқодири Бедилля. Подчеркивается, что язык поэзии Мирзо Бедилля со времени его жизни и до сегодняшнего дня неоднократно становился объектом изучения и все исследователи единодушно называют его новатором. Сложные слова, входящие в состав поэзии Бедилля, по подсчетам, включают более 8 000 единиц, они разделены на две группы: 1) сложные двухкомпонентные слова; 2) сложные многокомпонентные слова. В поэтическом наследии Бедилля преобладают двухкомпонентные сложные слова. Сложные многокомпонентные слова обладают в творчестве поэта следующими особенностями: 1) не имеют единого морфемного состава: а) некоторые слова состоят из трех

компонентов (морфем); б) некоторые слова имеют четыре и более компонентов; 2) образованы разными способами: а) основой образования некоторых сложных многокомпонентных слов являются словосочетания; б) основу сложных многокомпонентных слов составляют предложения. Делается вывод, что Бедиль, используя обширный словообразовательный потенциал и возможности таджикского языка, создал сотни новых лексических элементов.

Key-words: *Mirzo Bedil's innovation, word-building model, compound words, component two-componental words, compound multi-componental words*

The article presents an analysis of compound words in the poetry of Iranina style representative Mirzo Abdulkodir Bedil. It is underscored that the language of Mirzo Bedil's poetry multiple times became an object of studies since his lifetime and up to nowadays and all the researchers call him unanimously as an innovator. Compound words occurred in the stock of Bedil's poetry include, according to calculations, over 8000 units divided into two groups: 1) compound two-componental words; 2) compound multicomponental words. Two componental compound words prevail in Bedil's poetical legacy. Compound multicomponental words possess the following peculiarities in the poet's creation: 1) they do not have a unified morphemic composition: a) some words consist of three components (morphemes); b) some words have four or more components; 2) they are formed in different modes: a) a stem of formation of some compound multicomponental words is a word-combination; b) a stem of compound multicomponental words is a sentence. The conclusion is made that using the abounding word-building potential and potentialities of the Tajik language Bedil created hundreds of new lexical elements.

Бедил аз суханварону суханофарони баргузидаи тоҷик аст, ки бо навгӯиву навпардозии худ аз қарни XVII то ба имрӯз аҳли завқро дар ҳайрат гузоштааст. Рӯзгору осори ин «шоири бузурги пурбаракати дарозумр» [1, с.59] аз замони зиндагӣ то кунун диққати аҳли суҳан ва, бахусус, таъкиранигорону муҳаққиқонро ба худ ҷалб намуда меояд. Ин аст, ки аллақай дар як қатор сарчашмаҳои замони Бедил доир ба ашъори ӯ ихрои назар шудааст. Дар ин радиф метавон аз «Сафинат-уш-шуаро»-и Хушгӯ, «Маҷмаъ-ун-нафоис»-и Сирочиддин Алихони Орзу, «Миръот-ул-хаёл»-и Шерхони Лудӣ, «Калимот-уш-шуаро»-и Сархуш, «Риёз-уш-шуаро»-и Волаи Доғистонӣ, «Сарви озод»-и Фуломалӣ Озоди Балгиромӣ, «Хизонаи Омира»-и Озод, «Нолаи андалеб»-и Андалеб, «Наштари ишқ»-и Ҳусайнкулихони Азимободӣ ва даҳҳо маъҳази дигар ёд кард, ки дар сафҳаҳои худ аз Бедил бо эҳтирому эътиқод ёд кардаанд.

Аз зикри маводи ин сарчашмаҳо худдорӣ намуда, диққати аҳли завқро ба як нукта ҷалб кардан мехоҳем, ки, махсусан, вақти мутолиаи таълифоти онҳо диққати моро ҳам сахт ба худ машғул дошт. Дар аксар нигоштаҳо Бедил аз шоирони ихтироъкор муаррифӣ шудааст. Чунончи, Сирочиддин Алихони Орзу дар «Маҷмаъ-ун-нафоис» менависад: «Ва чун аз роҳи қудрат тасарруфоти намоён дар форсӣ намуда...» [ниг.: 12, с.103]. Дар заминаи афкори Волаи Доғистонӣ Бедил «... таркибҳои аҷиб дар забони форсӣ ихтироъ намуда» аст [ниг.: 12, с.108]. Ба таъбири Фуломалӣ Озоди Балгиромӣ «Мирзо маъниофарини беназир аст, аммо иборат ба таври худ дорад ва ба таври ҷумҳур низ фаровон ҷавҳари суҳан дар риштаи нутқ кашид» [ниг.: 12, с.110]. Пасон муаллиф боз мушаххастар менависад: «Мирзо дар забони форсӣ чизҳои ғариб ихтироъ намуда, ки аҳли муҳовара қабул надоранд» [ниг.: 12, с.113].

Хушгӯ дар китоби «Сафинат-уш-шуаро» эҳтирому эътиқоди худро ба Бедил, ба таъбири Халилуллоҳи Халилӣ, «сахт шевову муфассал» ибраз менамояд:

*Бибояд иустан лаб аз мушку гулоб,
То бигӯем номи он қудсичаноб*

ва Абулмаониро «қиблаи лафзу каъбаи маънӣ, кадхудои сухан ва худованди сухандонӣ» [ниг.: 12, с.124] медонад. Ҳамин ишораҳои таъкиранигорону муосирони Бедил аст, ки дар таҳқиқоти муосирон низ бо ибораҳои, аз қабилҳои *шоири пуркор*, *ихтироъкор* ва ғ. дучор меояд. Аз ҷумла, устод Айни дар чанд маврид аз Бедил бо эҳтиром ёд намуда, ӯро ҷое «суханвари донишгустар» [ниг.: 1, с.57], ҷое дигар «Бедилҳои ихтироъкор» [ниг.: 1, с.87] ва ҷое «сухансанҷи мутафаннин» [ниг.: 1, с.104] меҳонад.

Доир ба рӯзгору осори Бедил ва вижагиҳои сабки ҳиндӣ дар суханшиносии тоҷик қорҳои зиёди хайру мондагор рӯи қор омадаанд. Ба назар чунин мерасад, ки ин асарқоро ба ду даста ҷудо намудан мумкин аст:

1. Таҳқиқоте, ки бевосита ба омӯзиши ҷараёни рӯзгор ва осори Бедил ихтисос доранд. Ба ин даста метавон асарҳои Айни, Бертелс, Э.Раҳмон, А.Мирзоев, Ю.Салимов, С.Амиркулов, Б.Раҳимӣ, Ш.Қадқанӣ, Х.Ҳалилӣ, Н.Ҳодӣ, А.Насриддин, Н.Содиқова, Б.Ҳамдам, Н.Нуров (Нурзод) ва дигаронро ворид намуд;

2. Пажӯҳишҳои, ки дар онҳо вижагиҳои сабки ҳиндӣ ва ё намоёндогони ин сабқ баррасӣ шуда, ба забону услуб ва баёни Бедил низ ишораҳо рафтааст. Аз ин даста метавон нигоштаҳои Ш.Нуъмонӣ, С.Шамисо, А.Г.Маонӣ, А.Мирзоев, В.А.Қапранов, Н.И.Пригарина ва дигаронро ёд кард.

Пажӯҳишгароне, ки ба шарҳу тафсири назми Бедил даст задаанд, қоиладар онанд, ки «ба ғайр аз навоварҳои маънавий дар шеърҳои Бедил навоварӣ ва тозагӯиҳои зоҳирӣ низ дар калима ва иборасозӣ хеле зиёд мушоҳида мешавад» [6, с.16].

Сайри афкори олимони ватаниву хориҷӣ бори дигар собит менамояд, ки забону баёни шуароӣ сабки ҳиндӣ ва, махсусан, Бедил душворфаҳм буда, як омили ин душворӣ қорбурди фаровони вожаҳои мураккаб ба шумор меояд. Дар заминаи вожаҳои мураккабе, ки аз ҳашт ҷилди “Осор”-и тоҷикистони Бедил гирд овардему миқдори онҳо беш аз 8000-ро ташкил мекунад, калимаҳои мураккаби шоирро ба ду гурӯҳ ҷудо намудан мумкин аст:

1. Калимаҳои мураккаби дучузъа;

2. Калимаҳои мураккаби бисёрҷузъа.

Вожаҳои аз сарчашмаҳои асосии ғановати ҳар як забон ба шумор меравад, ки тавассути он сарвати забон дар заминаи вожаҳои мавҷуда афзуда, ба дороиҳои мавҷуда дороии нав зам мекунад. Калимаҳои мураккаби забони тоҷикӣ (форсӣ) мавриди омӯзиши муҳаққиқони зиёди ватаниву хориҷӣ қарор ёфта, пажӯҳишҳо то ҳанӯз дар ин маврид идома доранд. Алоқамандони соҳа метавонанд, ки доир ба андешаву орои аҳли таҳқиқ аз адабиёти зиёди илмӣ, ки дар ин замина ба миён омадаанд, ошноии ҳарчи бештар пайдо намоянд. Дар миёни ин пажӯҳишҳо асари муҳаққиқи гурҷӣ Т.А.Чавчавадзе [ниг.: 14] имтиёз дорад. Пажӯҳишгар дар вақти таснифи вожаҳои мураккаби забони форсӣ таълимоти муҳаққиқони Ҳинди бостонро ба асос гирифт, ки, аз рӯи таълимоти ӯ, ҳиндуҳо таснифи калимаҳои мураккабро тибқи принсипи маъноӣ гузаронидаанд. Дар ин низомии тасниф имкониятҳои баҳамии ду асос ба таври мувофиқ инъикос ёфтааст ва, муҳимтар аз ҳама, ин тасниф хусусияти универсалӣ дошта, метавонад дар забонҳои гуногуни оилаи ҳиндуаврупоӣ татбиқ гардад [ниг.: 14, с.69, 73-74]. Аз ин хотир, ба пиндори мо, дастабандӣ ва таҳқиқи вожаҳои мураккаби назми Мирзо Бедил аз рӯи ин таснифот ба мақсад мувофиқ аст.

Дар мавриди калимаҳои мураккаби бисёрҷузъа бояд зикр шавад, ки вожаҳои забони тоҷикӣ таърихи зиёд дошта, аз даврҳои қадиму миёна то ба имрӯз дар инкишофи ғановати

таркиби луғавии забон аз сарчашмаҳои асосӣ ба шумор омада, давра ба давра густариш ёфтааст [ниг.: 8, с.66-77; 4, с.203-230; 10, с.60].

Дар давраи нави инкишофи забони адабии тоҷикӣ, оғоз аз зимомдории Сомониён ва минбаъд вожасозӣ тавассути осори аҳли қалам рушд карда, ҳама имконияти забон истифода шуда, таркиби луғавии забон беш аз пеш ба дораҳои худ сарвати нав зам намуд. Омӯзиши осори аҳли суҳан, баҳусус, назму насри оламшумули ниёгон, собит месозад, ки забони тоҷикӣ дар вожасозӣ имконият ва захираи фаровон дошта, ҳама он имконот то ба имрӯз на фақат ба қор гирифта нашудаанд, балки аз ҷониби муҳаққиқон мавриди омӯзиш қарор нагирифтаанд. Агар ба таъбири Бедил бигӯем, «ҳамарост беҳабарию бас, чи шуури халқу чи ҳуши мо».

Дар рушду нумӯ ва инкишофи забони адабӣ саҳму нақши ҳар соҳибсуҳан маҳсус буда, дар ин росто Бедил бо таъби салим хидмати мондагореро ба анҷом расонидааст. Чун суҳан аз забону тарзи баёни Мирзо Бедил ба миён меояд, аҳли таҳқиқ бо як овоз қоил бар онанд, ки «сабки Бедил дар шеър душвор аст. Истиораҳо ва сохтори ҷумлаҳо печида аст ва ғолибан ба лиҳози маънӣ мубҳам, агарчи забон ба худии худ сода аст...» [2, с.89]. Муҳаққиқ Б.Раҳимӣ, ҷунонки болотар иброз гардид, яке аз омилҳои душвор будани шеъри Бедилро баста ба ибтикороти тасарруфоти шоир дар забон донистааст [ниг.: 11, с.347-363]. Ш.Қадқанӣ низ дар ин бовар буд, ки «яке аз хусусияти шеъри Бедил, ки забони ӯро бештар мубҳаму печида сохта, навъи таркибот ва бофтаҳои хосе аст» [5, с.20]. Мурод аз «таркибот ва бофтаҳои хос», ки Қадқанӣ таъкид мекунад, истифода ва қорбурду ихтирои вожаҳои бисёрҷузъаест, ки ба таъбири Б.Раҳимӣ, Бедил зиёдии истеъмоли ин гурӯҳи калимаҳоро ба ҳаде расонидааст, ки онҳо ба яке аз вижагиҳои услубии осори Абулмаонӣ таъдил ёфтаанд [ниг.: 11, с.354]. Ин гуфтаҳои муҳаққиқро абёти мазқури Бедил низ тасдиқ менамоянд:

*Ба ҳар ҷо ҳадисаи баҳори дил аст,
Хироми нафас бӯйигулмаҳмил аст.* [ҷ.3, 786]

*Зи минқори булбул дар ин гулситон,
Навоест доманбаротаишфишон.* [ҷ.3, 671] ва ғ.

Дар сурате ки истифодаи вожаҳои бисёрҷузъа ба яке аз вижагиҳои услубии ашъори Бедил таъдил ёфтааст, омӯхтану баррасӣ намудани ин паҳлуи осори шоир аз вазифаҳои аввалиндараҷаи аҳли таҳқиқ ва, маҳсусан, забоншиносон маҳсуб меёбад.

Абёти шохид аз Бедил нишон медиҳанд, ки: 1) таркиби морфемавии калимаҳои мураккаби бисёрҷузъаи Абулмаонӣ ягона нест: а) бархе аз се ҷузъ (морфема), чун *бӯйигулмаҳмил*; б) бархе аз ҷаҳор ҷузъ ва аз он зиёд, чун *доманбаротаишфишон* ташаккул ёфтаанд; 2) тарзи ташаккули онҳо гуногун аст: а) асоси калимасозии гурӯҳе ибора ва б) асоси вожасозии гурӯҳи дигари онҳо ҷумла аст.

Ба пиндори мо, ду омилҳои экстралингвистӣ барои ихтироҷориҳои Бедил дар забон мусоидат намудаанд, ки дар мақолаи ин ҷониб мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [ниг.: 7, с.26-37].

Ҳарчанд доир ба вожасозӣ, баҳусус, дар забони тоҷикӣ таҳқиқоти фаровоне ба анҷом расида бошад ҳам, лекин «калимасозии таъриҳӣ дар забоншиносии эронӣ кам таҳқиқ шудааст» [9, с.68]. Аз дигар тараф, ба эътирофи муҳаққиқи рус Е.А.Василевская, калимаҳои мураккаб якбора ба вучуд намеоянд [ниг.: 3, с.82] ва ҳалли муаммои ташаккули калимаҳои мураккаб (дар асоси ибора ташаккул ёфтаанд ва ё аз рӯи қолабҳои пурвусъати наҳвӣ) танҳо дар заминаи омӯзиши таъриҳии калимасозӣ ба даст хоҳад омад [3, с.77].

Ҳамин тарик, омӯзиши вижагиҳои калимасозии ашъори Абулмаонӣ, ки, ба эътирофи Ҳасан Ҳусайнӣ, «забонаш забони такмилёфтаи сабки ҳиндӣ аст» [13, с.9], дар таҳқиқи вожасозии таърихӣ аҳамияти калон дорад. Омӯзиш имконият медиҳад, ки аз қолабҳои ташаккул ва базаи калимасозии забони адабиёти классикӣ огаҳии бештар пайдо намоем, зеро имкониятҳои забони тоҷикӣ дар ташаккули калимаҳои мураккаб фаровон буда, бо истифода аз онҳо Мирзо Бедил садҳо унсурҳои луғавии нав созмон додааст.

Пайнавишт:

1. *Айнӣ, С. Мирзо Абдулқодири Бедил. / С.Айнӣ. - Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1954. - 340 с.*
2. *Бечка, И. Бедил ва бедилгароён. / И.Бечка. // Кадканӣ, М.Ш. Шоири оинаҳо (баррасии сабки ҳиндӣ ва шеърӣ Бедил). - Техрон: Огоҳ, 1379. - С.81-91.*
3. *Василевская, Е.А. Словообразование в русском языке / Е.А. Василевская. - М.: Учпедгиз, 1962. - 132 с.*
4. *Ефимов, В.А. Персидский, таджикский, дари. / В.А. Ефимов, В.С. Расторгуева, Е.Н. Шарова // Основы иранского языкознания. Т.3. Новоиранские языки. - М: Наука, 1982. - С.5-231.*
5. *Кадканӣ, М.Ш. Шоири оинаҳо (баррасии сабки ҳиндӣ ва шеърӣ Бедил). / М.Ш.Кадканӣ. - Техрон, 1379. - 338 с.*
6. *Одина, М. Шарҳи бисту як газали Бедил. / М.Одина. - Душанбе, 2007. - 160 с.*
7. *Олимҷонов М. Композитҳои сечузъа дар ашъори Мирзо Бедил / Суханиносии Маҷаллаи илмӣ. - Душанбе, 2019. №2. - С.26-37.*
8. *Пейсиков, Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка / Л.С.Пейсиков. - М.: Изд-во Московского ун-та, 1973. - 198 с.*
9. *Пейсиков, Л.С. Лексикология современного персидского языка / Л.С. Пейсиков. - М.: Изд-во Московского ун-та, 1975. - 203 с.*
10. *Расторгуева, В.С. Среднеперсидский язык / В.С. Расторгуева, Е.К. Молчанова // Основы иранского языкознания. Т.2. Среднеиранские языки. - М: Наука, 1981. - С.6-147.*
11. *Раҳимӣ, Б. Оинаӣ бо Бедил (маҷмӯаи мақолаҳо). / Б.Раҳимӣ. - Душанбе: Ирфон, 2009. - 568 с.*
12. *Халилӣ, Х. Файзи қудс. / Х.Халилӣ. - Техрон: Ал-ҳудо, 1383. - 160 с.*
13. *Ҳусайнӣ, Ҳ. Бедил, Сипехрӣ ва сабки ҳиндӣ. / Ҳ.Ҳусайнӣ. - Техрон: Суруш, 1387. - 150 с.*
14. *Чавчавадзе, Т.А. Именное словообразование в новоперсидском языке / Т.А.Чавчавадзе. - Тбилиси: Мецниереба, 1981. - 375 с.*

Reference Literature:

1. *Aini, S. Mirzo Abdulkodiri Bedil. / S. Aini. - Stalinobod: Tajik State Publishing-House, 1954. - 340 pp.*
2. *Bechka, I. Bedil and his Adherents. / I. Bechka. // Kadkani, M.Sh. The Poet of Mirrors (research of Indian Style and Bedil's Poetry). - Tehran: Source of Inception, 1379. - pp. 81-91.*
3. *Vassilevskaya, E.A. Word Addition in the Russian Language. / E.A. Vassilevskaya. - M.: Educational-Pedagogical Publishing-House, 1962. - 132 pp.*
4. *Yefimov, V.A. Persian, Tajik, Dari. / V.A. Yefimov, V.S. Rastorguyeva, E.N. Sharova // The Fundamentals of Iranian Linguistics. V.3. New Iranian Languages. - M.: Science, 1982. - pp. 5-231.*
5. *Kadkani, M.Sh. The Poet of Mirrors (Research of Indian Style and Bedil's Poetry). / M.Sh. Kadkani. - Tehran, 1379. - 338 pp.*
6. *Odina, M. Commentaries to twenty one Gazels by Bedil. / M. Odina. - Dushanbe, 2007. - 160 pp.*

7. *Olimjohnov M. Three-Componental Composites in Mirzo Bedil's Creation. / Linguistics. Scientific Journal. - Dushanbe, 2019. No. 2. – pp. 26 - 37.*
8. *Peysikov, L.S. Essays on Persian Language Word-Building. / L.S.Peysikov. - M.: Moscow University Publishing-House, 1973. – 198 pp.*
9. *Peysikov, L.S. Lexicology of Modern Persian Language. / L.S.Peysikov. - M.: Moscow University Publishing-House, 1975. – 203 pp.*
10. *Rastorguyeva, V.S. Middle Persian Language. / V.S. Rastorguyeva, Ye.K. Molchanova // The Foundations of Iranian Linguistics. V.2. Middle Iranian Languages. – M.: Science, 1981. – pp. 6 - 147.*
11. *Rahimi, B. Familiarization with Bedil (collection of articles) // B.Rahimi. - Dushanbe: Cognition, 2009. – 568 pp.*
12. *Khalili, Kh. Benefit of Saintness / Kh. Khalili. -Tehran: Al-Hudo, 1383. – 160 pp.*
13. *Husayni, H., Bedil, Sipehri and Indian Style. / H.Husayini. - Tehran: Herald, 1387. – 150 pp.*
14. *Chavchavadze, T.A. Nominal Word-Building in the New Persian Language. / T.A. Chavchavadze. - Tbilisi: Metsniyereba, 1981. – 375 pp.*